

Jorina VERLI

QËNDRIME TË STUDIUESVE ITALIANË NË VITET E LUFTËS SË DYTË BOTËRORE NDAJ REFORMËS AGRARE KOLONIZUESE TË JUGOSLLAVISË NË KOSOVË

(Opinione dhe rekomandime të prof. Giovanni Lorenzoni)

Në prill 1941, pas shpartallimit të ushtrisë jugosllave dhe okupimit të territorit të Jugosllavisë nga forcat ushtarake të Rajhut gjerman, të Italisë dhe të Bullgarisë, Kosova dhe viset e tjera shqiptare u pjesëtuan dhe u ndanë midis tyre. Pjesa më e madhe u përcaktuan për t'u futur nën sundimin italian, përkatësisht një sipërfaqe prej 11 780 km² dhe një popullsi prej 770 084 banorë, prej të cilëve 574 717 ishin shqiptarë dhe 195 370 serbë, bullgarë, hebrenj etj.¹ Formalisht këto troje iu bashkuan Shqipërisë “së vjetër” me emërtimin “tokat e lirueme”.² Pjesa tjetër, që përfshinte Kaçanikun, Shkupin e deri Manastirin, ku jetonin deri në 200 000 shqiptarë, u aneksua nga Bullgaria, aleatja e rëndësishme e Boshtit. Trevat mbi Mitrovicë, me rreth 100 000 banorë shqiptarë, iu bashkëngjitën Serbisë së Nediçit, që ishte nën kontrollin e plotë të gjermanëve.³ Në Kosovë dhe në viset e tjera të “tokave të lirueme” u ngrit një administratë shqiptare, e cila jo vetëm krijoi përshtypjen, por edhe siguroi realisht, një gjendje shumë të ndryshme për popullsinë shqiptare, krahasuar me vitet e sundimit të egër

¹ *Tokat e liruara 1941-1944: Përmbledhje dokumentesh*, Vëllimi I, përgatiti Qerim Lita, Shkup: Prishtinë: Tiranë: Logos-A, 2016, dok. 89, 205, 235, 245, 264, 317, 389, 432, 463.

² *Po aty*; AQSH, Fondi 178, Viti 1941, Dosja I-2596, fl. 2. Dekreti i Viktor Emanuelit III, Romë, 12 gusht 1941; *Histori e gjeografi*, kl. IV, Firenze: 1942, f. 171-172; shih edhe: *Historia e shqiptarëve gjatë shek. XX (1939-1944)*, Vëllimi IV, Tiranë: Botimet Albanologjike, 2021, f. 454, 455.

³ Hamit Kokalari, *Shkupi – konsiderata etnografike, historike, ekonomike*, redaktimi dhe përgatitja për botim: Marenglen Verli, Shkup: Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve – Shkup: Instituti i Historisë – Akademia e Studimeve Albanologjike, 2015, f. 44; *Kretanje stanoništva NRS, od. 1934-1953*, Beograd: Enti i Statistikës i Republikës Popullore të Serbisë, 1953; Idriz Halabaku, *Zona pushtuese bullgare në Kosovë dhe sistemi pushtues, 1941-1944*, në revistën KOSOVA, nr. 7, Prishtinë: 1978, f. 468; Fehmi Rexhepi, *Sistemi i pushtimit në Gjilan dhe rrethinë, 1941-1944*, në revistën KOSOVA, nr. 7, Prishtinë: 1978, f. 365-376.

jugosllav. Më 29 qershor 1941, qeveria italiane i njohu qeverisë shqiptare të drejtën për të ushtruar pushtetin civil “në viset e Kosovës, Dibrës dhe Strugës”.⁴ Në vijim, më 8 korrik, qeveria shqiptare emëroi Fejzi Alizotin ministër shteti, përkatësisht komisar të lartë civil për “ushtrimin e pushtetit civil në Kosovë, Dibër e Strugë”. Selia e tij ishte në Prizren.⁵

Organizimi i pushtetit civil nga Komisariati i Lartë filloi në gusht 1941 me shpalljen e Prizrenit, Prishtinës dhe Dibrës (nga 22 shtatori, edhe Pejës) si qendra administrative të katër qarqeve apo të prefekturave. Në kuadër të tyre funksiononin 16 nënprefektura (rrethe) dhe 143 komuna. Prefektët dhe nënprefektët fillimisht dekretoheshin nga Komisari i Lartë Civil, ndërsa nga 3 dhjetori i vitit 1941, kur Komisariati i Lartë Civil u shndërrua në Ministri të Tokave të Lirume, ata propozoheshin nga Ministria e Punëve të Brendshme dhe dekretoheshin nga Mëkëmbësi i Mbretit të Italisë në Shqipëri, Françesko Jakomoni⁶ (Francesco Jacomoni di San Savino). Kurse pas 12 shkurtit 1943, kur kjo ministri u suprimua, funksionet e saj kaluan në kompetencë të ministrive të ndryshme.⁷

Sikurse shihet, kontrollin në drejtimet kryesore të pushtetit e mbanin strukturat e ngritura nga autoritetet italiane të pushtimit, që kujdeseshin për zbatimin e politikës së përcaktuar nga Roma për viset e Ballkanit të përfshira në Perandori. Kjo politikë përpiquej, jo vetëm për arsye pragmatiste, por ndoshta deri diku, edhe për arsye sentimentale, sikurse në të kaluarën, të ekuilibronte dhe moderonte në interes të politikës së çastit, por edhe perspektivës, qëndrimet ndaj shqiptarëve dhe sllavëve. Në rastin konkret bëhet fjalë për qëndrimin ndaj serbëve dhe malazezëve në ato vise ku ata jetonin bashkë me shqiptarët ose pranë tyre. Në kalkulimet e Romës, e cila prej dekadash parashikonte të shkombëtarizonte dhe kolonizonte territoret shqiptare, (veçanërisht të Ultësirës Perëndimore adriatike,) si dhe qendrat urbane dhe viset sllave të Malit të Zi, (që ishin lënë si *domain* i Italisë,) ishte e qartë se popullsia sllave në Kosovë dhe kolonët sllavë të vendosur aty midis dy luftërave, duheshin trajtuar me kujdes, për të mos i bërë armiq, nëse nuk do të mund të shndërrohen në aleatë. Kjo nuk ishte një

⁴ *Historia e shqiptarëve gjatë shek. XX...*, Vëll. IV, f. 454-457; *Tokat e liruarat...*, Vëll. I, f. 6.

⁵ *Po aty*, f. 6.

⁶ *Po aty*, f. 6; Shih edhe AQSh, F. 161, V. 1941, Dekreti i Mëkëmbësisë, 03.XII.1941; *Historia e shqiptarëve gjatë shek. XX...*, Vëll. IV, f. 454-457, 464; Romeo Gurakuqi, *Shqipëria dhe Tokat e Lirume (1939-1946)*, Tiranë: Jozef, 2018, f. 250. Në botimet e sipërpërmendura nuk jepen të njëjtat shifra për numrin e nënprefekturave dhe komunave. Në këtë trajtesë i jemi referuar të dhënave të Historisë së Shqiptarëve gjatë shek. XX.

⁷ AQSh, F. 167, V. 1941, D. 56, fl. 87; Islam Dobra, Sistemi pushtues në Drenicë në vitet 1941-1944, në revistën KOSOVA, Nr. 7, Prishtinë: 1978, f. 458.

politikë afatshkurtër e diktuar nga rrethanat e luftës botërore, por një politikë afatgjatë në kuadër të konsolidimit të sundimit italian në Ballkanin Perëndimor, që merrte në konsideratë, veç të tjerash, edhe përbërjen etnike dhe besimin fetar të popullsisë të rajonit dhe natyrën e marrëdhënieve që ato kishin pasur midis tyre. Politika e Romës në rajon u reflektua edhe në veprimtarinë e personelit italian në terren në të gjitha nivelet. Por disi ndryshe ishte situata te nëpunësit, që në bashkëpunim me administratën shqiptare, përcaktuan dhe zbatuan politikën agrare në “viset e lirueme”, duke përfshirë edhe profesorin e njohur Xhovani Lorenxoni (Giovanni Lorenzoni), specialist për çështjet e marrëdhënieve pronësore juridiko-agrare, i cili kishte hartuar dikur projektin e reformës agrare të Monarkisë shqiptare, të vitit 1931 dhe kishte botuar disa vëllime mbi këtë tematikë.⁸

Pikërisht Xh. Lorenxoni ishte specialisti që u angazhua nga Komisari i Lartë Civil, por pa dyshim edhe me pëlqimin e Romës, që të studionte legjislacionin agrar jugosllav të viteve ‘20-‘30, organet e zbatimit të tij, si edhe situatën faktike të krijuar nga zbatimi i masave agrare dhe kolonizuese në Kosovë, në trevat lindore shqiptare dhe më gjerë.

Që prapa profesor Lorenxonit qëndronte Roma, dëshmohej edhe nga fakti që raporti prej 171 faqesh daktilografike, i përgatitur prej tij në vitin 1941, përmban jo vetëm analiza e fakte, jo vetëm për Kosovën dhe viset e tjera shqiptare, por edhe për të gjithë territoret e Mbretërisë jugosllave nën dominimin italian. Ai titullohej “*Raport për reformën agrare jugosllave me vështrim të veçantë në territoret interesante të Shqipërisë, Dalmacisë dhe Kroacisë*”⁹. Profesor Lorenxoni dhe kolegët e tij kishin konstatuar se banorët serbë e maqedonas të fshatrave, në Kosovë e më gjerë, para vitit 1912, bënin pjesë në kategorinë e çifçinjve. Megjithatë, profesori vinte në dukje se për shkak të dominimit numerik të popullsisë shqiptare në këto treva, numri i përgjithshëm i çifçinjve dhe i argatëve shqiptarë ishte më i

⁸ Giovanni Lorenzoni, *La questione agraria Albanese: Studi, inchieste e proposte per una Riforma Agraria in Albania: IIª Edizione: Completata col testo della legge agraria votata dal Parlamento Albanese il XIII Aprile MCMXXX*, Bari: G. Laterza & Figli, 1930; versioni shqip: G. Lorenzoni, *Çështja agrare shqiptare: Studime, vëzhgime dhe propozime për një reformë agrare në Shqipëri: Dor'e dytë e plots. me tekstin e Ligjës Agrare*, Tiranë: Mbrothësia, 1930; G. Lorenzoni, *Il volto e l'anima dell' Albania: Secondo il diario di un viaggiatore (1929-1939)*, Firenze: Istituto Geografico Militare, 1940; G. Lorenzoni, *L'Albania Agricola, pastorale, forestale*, Padova: 1940.

⁹ Giovanni Lorenzoni, *Rapporto sulla riforma agraria jugoslava con special riguardo ai territori interessanti l'Albania, la Dalmazia e la Croazia*, Firenze: 1941; AQSh, Fondi 266, Viti 1942, Dosje 105, fl. 1-5, 120-126, Promemorie për çështjen agrare të Kosovës.

madh se ai i çifçinjve dhe i argatëve nga pakicat serbe e maqedonase të marra veç e veç.¹⁰

Specialistët italianë kishin vërejtur gjithashtu se Urdhëresa e Regjentit (Aleksandër Karagjeorgjeviq - shënim i red.) mbi shpronësimin e pronave të mëdha e të mesme, e cila u shpall më 12 shkurt 1920, (pasoi dekretligjin e 25 shkurtit 1919,) që vlente për të gjithë rajonet e Mbretërisë jugosllave, përveç Serbisë, përcaktonte si përfitues të tokës edhe kolonët, “vullnetarët” dhe nëpunësit. Madje këta kishin, sipas Urdhëresës, të drejtën për t’iu sugjeruar organeve agrare, pronat që duheshin shpronësuar. Për më tepër, shpronësimi mund të bëhej pa prituri daljen e ligjit të posaçëm.

Në urdhëresën e sipërpërmendur, autoritetet e Beogradit përcaktonin se “duhet kursyer ajo pronë e mesme, e cila gjendej në duart e elementëve kombëtarë, sepse gjatë zbatimit të reformës agrare, momenti kombëtar nuk duhej harruar, si nga ana e atyre që duheshin rregulluar me tokë, ashtu edhe nga ana e atyre që goditen nga reforma agrare”.¹¹ Lorenzoni konstatonte në raportin e tij se shpronësimin e pronarëve të mesëm “për interesa të përgjithshme (publike) ose për nevoja shoqërore” e lejonin edhe dispozita ligjore të mëvonshme, sikurse Urdhëresa e 4 prillit 1920.¹²

Profesori italian ka analizuar gjithashtu se me “Dekretin mbi kolonizimin e viseve të reja jugore”, të 24 shtatorit 1920 dhe me “Ligjin mbi kolonizimin e Krahinave të Jugut” të 11 qershorit 1931, përfituesit në të dy rastet, ishin kolonët, apo siç i quante populli shqiptar “ardhacakët”. Por, me Ligjin e vitit 1931, shënohej si objekt kolonizimi edhe “toka e të arratisurve”, ose “toka e kaçakëve”, që formalisht në Dekretin e vitit 1920 nuk ishin shënuar. Ligji i vitit 1931 kishte një plotësim edhe në paraqitjen e konceptit mbi kolonizimin. Ndërsa në Dekretin e vitit 1920 kuptohej me këtë, një “dhënie e tokës për punim e banim”, Ligji shtonte “edhe krijimin e kushteve për ngritjen dhe rregullimin e vendbanimeve”.¹³ Pra, në vitet 1930, kolonizimit i kushtohej më shumë vëmendje dhe mjete materiale e financiare se më parë. Për periudhën që pasoi grushtin e shtetit të 6 janarit 1929, i cili u krye nga vetë Mbreti Aleksandër me anën e gjeneralit Zhivkoviq, dhe që vendosi diktaturën në Jugosllavi, prof. Lorenxoni shkruan në shënimet e tij se në situatën e re politike u rritën sipërfaqet dhe numri i komplekseve për kolonizim përmes shpronësimit të mijëra

¹⁰ *Po aty*, f. 125; AQSH, Fondi 266, Viti 1942, Dosje 105, fl. 7. Promemorie për çështjen agrare të Kosovës.

¹¹ AQSH, Fondi 266, Viti 1942, Dosja 105, fl. 7. Promemorie për çështjen agrare të Kosovës.

¹² G. Lorenzoni, *Rapporto...*, f. 44.

¹³ *Po aty*, f. 133; shih edhe: *Zakon o naseljavanju Juzhnih krajeva*, 1931.

hektarëve tokë private e kolektive, të cilat i përkisnin deri atëherë fshatarësisë shqiptare.¹⁴

Në vitin 1929 për mbarëvajtjen e kolonizimit në “Viset e Jugut”, qeveria e Beogradit shtoi subvencionin e posaçëm monetar duke çuar shifrën në 81 880 000 dinarë, nga 63 702 328 dinarë që kishte qenë në vitet 1920-1926. Pas vitit 1929, deri në vitin 1933, kooperativat agrare në varësi të Drejtorisë Agrare të Shkupit, për të ndihmuar familjet kolone, akorduan një fond prej 52 423 000 dinarësh. Së bashku me 81 880 000 dinarët që ishin dhënë më parë shuma arriti në 134 303 300 dinarë çka përbënte 62,7% të shumës prej 214 276 000 dinarësh, që u shpenzuan në gjithë Mbretërinë për mbarëvajtjen e kolonizimit, ndonëse “Viset e Jugut” përbënin vetëm 16% të sipërfaqes të Jugosllavisë. Shteti shpenzoi për ndërtimet që kishin lidhje me kolonizimin (puse, kisha, shkolla etj.) edhe 14 000 000 dinarë të tjerë, nga gjithsej 16,8 milionë që u shpenzuan në të gjithë Mbretërinë.¹⁵ Për prof. Lorenxonin që kishte studiuar publikimet më të njohura të kohës për çështjen agrare dhe të kolonizimit të Jugosllavi, nuk ishte i panjohur fakti se deri në vitin 1933 në “Viset e Jugut” ishin instaluar 14 327 familje kolonistësh.¹⁶

Në duart e kolonëve të instaluar deri në vitin 1932 në këto vise kishin kaluar 96.913 ha tokë. Kurse toka e futur në komplekset për kolonizim, toka e matur dhe toka e ndarë, zinin përkatësisht 284.843 ha, 224.482 ha dhe 136.669 ha.¹⁷ Në shënime konfidenciale që profesor Lorenxoni i dërgonte Mëkëmbësit të Përgjithshëm të Italisë në Shqipëri, Françesko Jakomonit, më 6 maj 1942, ku e informonte për “misionin e tij në Kosovë”, ai përmendte edhe faktin se deri në vitin 1936 vetëm elementi malazez i instaluar në trevat shqiptare arrinte në rreth 40 000 vetë.¹⁸ Gjithashtu, në një raport të të njëjtit vit dërguar titullarit të “Ministritë së Tokave të Liruar”, i cili kishte organizuar dhe financuar misionin e tij në Kosovë, profesori italian theksonte se deri në fund të ekzistencës së Mbretërisë jugosllave, vetëm në trevat shqiptare të cilat u përfshinë në

¹⁴ AQSH, Fondi 266, viti 1942, dosja 105, fl. 91; Po aty, F. 261, Viti 1942, Dosja 191 dhe 550. Shënime të G. Lorenzonit mbi misionin e tij në Kosovë për Mëkëmbësin e Përgjithshëm, 6 maj 1942.

¹⁵ G. Lorenzoni, *Rapporto...* f. 141, 142.

¹⁶ Po aty, f. 142; shih edhe: Marenglen Verli, *Reforma agrare kolonizuese në Kosovë, 1918- 1941*, Botim i Institutit të Historisë, Bon: Tiranë: ASHSh, 1992, f. 180; Marenglen Verli, À propos de la législation agraire de colonization appliquée en Kosove (de 1919 à 1941), në: *Studia Albanica*, nr. 2, 1989; Đorđe Krstić, *Kolonizacija u Juzhnjoj Srbiji*, Sarajevo: 1928.

¹⁷ G. Lorenzoni, *Rapporto...*, p. 139.

¹⁸ AQSH, Fondi 261, Viti 1942, Dosja 550, fl. 8. Shënime konfidenciale të G. Lorenzonit për Mëkëmbësin 6 maj 1942.

zonën italiane të okupimit në vitin 1941, ishin ngritur 800 koloni dhe pika kolonizimi.¹⁹

Edhe një e dhënë interesante dëshmon se G. Lorenzoni ishte një njohës i mirë, jo vetëm i legjislacionit jugosllav për reformën agrare kolonizuese të periudhës midis dy luftërave, por një njohës i mirë edhe i proceseve të shpronësimit dhe kolonizimit që kishin ndodhur. Në raportin e tij voluminoz të shumëcituar në këtë trajtesë, ai bënte një krahasim kuptimplotë. Sipas tij, organet agrare-kolonizuese në trevat shqiptare gjatë viteve 1919-1941 instaluan në tokat bujqësore rreth 40% të numrit të përgjithshëm prej 40 927 familjesh të kolonëve që përfituan tokë larg vendbanimeve të tyre, ndonëse trevat shqiptare nuk përbënin më tepër se 7-8% të territorit të Jugosllavisë dhe shquheshin për mbingarkesën me popullsi agrare.²⁰

Në konkluzionet e raportit të tij për çështjen agrare dhe të kolonizimit në viset shqiptare, prof. Lorenzoni pranon se ka konstatuar edhe nga vëzhgimet në terren, në Pejë, Rozhajë, Prizren, Prishtinë, Novi Pazar, Mitrovicë, Vuçitërnë dhe Shkup, se nga reforma agrare jugosllave “pronarët shqiptarë të tokave qenë dëmtuar rënd”. Në vitin 1941, pas shpërbërjes së Mbretërisë Jugosllave, kur shumë familje shqiptare nga Kosova, Dibra dhe nga viset e tjera “të lirume”, të vendosura në Shijak, Fushë-Krujë, Lushnjë, Fier etj., kërkuan të riktheheshin në vendlindje, lindi një problem që duhej menaxhuar me shumë përgjegjësi. Shumë familje nuk gjetën më as shtëpi, as tokë e as ndonjë pasuri tjetër të patundshme në vendbanimet e dikurshme.

Komisari i lartë, Fejzi Alizoti, u konfliktua me autoritetet ushtarake italiane të pushtimit, të cilat insistonin që personat e kthyer në viset e mëparshme të sistemoheshin në kampe përqendrimi. Gjatë shtatorit të vitit 1941, përballë kësaj alternative, ai këmbënguli që ata të ktheheshin në vendbanimet ku kishin jetuar në Shqipëri, derisa të gjendej mundësia për të siguruar strehim përfundimtar në Kosovë.²¹ Çështja do të merrte një shtysë me Qarkoren e Ministrisë së Brendshme, të lëshuar më 5 nëntor 1941, e cila urdhëronte prefekturat të njoftonin të interesuarit që kërkonin të riktheheshin në Kosovë, të deklaronin pranë autoritetit administrativ, përpara se të niseshin, vendin ku do të ktheheshin dhe do të vendoseshin. Ky vend duhej të ishte prona që kishin në vendbanimin e mëparshëm prej nga kishin emigruar dikur.²²

¹⁹ AQSH, Fondi 266, Viti 1942, Dosja 105, fl. 31. Raport i G. Lorenzonit i qershorit 1942 dërguar titullarit të “Ministrisë së Tokave të Liruar”.

²⁰ G. Lorenzoni, *Rapporto...*, p. 141.

²¹ *Tokat e liruar...*, f. 7.

²² *Po aty*.

Nga fundi i dhjetorit 1941, me zëvendësimin e kabinetit të Shefqet Vërlacit, me atë të Mustafa Krujës, “Komisariati i Lartë Civil për Kosovë, Dibër e Strugë” u shndërrua në Ministrinë e Tokave të Liruar. Me këtë rast, selia e administratës përkatëse kaloi nga Prizreni në Tiranë.²³ Qeveria e M. Krujës i kushtoi vëmendje të veçantë çështjes së korrigjimit të efekteve që kishte shkaktuar te shqiptarët reforma agrare kolonizuese jugosllave, përkatësisht gjetjes së mundësive ligjore për kthimin e pronave tek ish-pronarët. Sipas një vendimi të përkohshëm të Fejzi Alizotit, komisarit të lartë civil të sipërpërmendur, bujqit që punonin tokat e huaja detyroheshin t’iu dorëzonin ish-pronarëve 1/5 e prodhimit vjetor. M. Kruja për t’i dhënë çështjes një zgjidhje përfundimtare, urdhëroi Ministrinë e Tokave të Liruar ta studionte problemin me specialistë kompetentë dhe të hartonte një projektligj. Me këtë rast profesor Lorenzoni, i cili kishte hulumtuar në terrenin e Kosovës gjatë tetorit të vitit 1941 dhe kishte paraqitur raportin në fjalë të hartuar në Firence (më 30 janar 1942), së bashku me Gjon Mark Gjonin, i cili ishte drejtor për Financat, Ekonominë dhe Punët Botore në Ministrinë e Tokave të Lirue, më 6-17 maj 1942 udhëtuan nëpër Kosovë. Produkt i këtij vrojtimi, edhe në terren, ishte një raport me titull: “Reforma agrare e ish-Jugosllavisë dhe kolonizimi i viseve të jugut”, që u hartua në Prizren në qershor 1942.²⁴

Dokumentet dhe raportet shumë profesionale të përmendura më lart dëshmojnë njohjen jo vetëm të legjislacionit të reformës agrare kolonizuese në Kosovë, por edhe njohjen e veprimeve përkatëse konkrete për realizimin e tyre. Gjithashtu, në të gjitha dokumentet e tjera të konsultuara për problemin në fjalë, del qartë se për autoritetet italo-shqiptare të kohës, shfaqej e nevojshme gjetja e një ekuilibri midis interesave politike, kombëtare, ekonomike, sociale etj., në kushtet e gjendjes së luftës. Në studimin e qershorit 1942 dhe shkresën e 15 majit drejtuar Ministrit për Tokat e Lirue, Ekrem Vlorës, drejtori i Ministrisë për Çështjet Ekonomike, Financiare dhe Botore, Gjon Mark Gjonaj, nënvizonte dhe rekomandonte që për zgjidhjen e problemit, të cilin e vlerësonte njëherësh ekonomik, kombëtar dhe shoqëror, duhej urgjentisht rregullimi i gjendjes juridike të pronarëve të tokës, në Kosovë “tue shpejtue marrjen në posedim ligjor të tokave që kanë në posedim bujqit shqiptarë me rastin e ikjes së sllavëve dhe tue gjet mënyrën e largimit të kolonëve sllavë që kanë mbet...”.

²³ *Po aty*, f. 12. Në periudhën dhjetor 1941 – maj 1942, për mungesë të titullarit, këtë ministri e drejtoi vetë Mustafa Kruja në cilësinë e zv. ministrit, kur më pas ministër u emërua Ekrem bej Vlora. Ministria e Tokave të Liruar ekzistoi nga 03.XII.1941 deri në 12.II.1943. Më pas funksionet e saj kaluan në kompetencë të ministrive të ndryshme.

²⁴ *Tokat e liruar...*, Vëll. II, Dok. 186-187, f. 47-70.

Ai këmbëngulte se “qetësia në viset e Kosovës, nuk mund të normalizohet para se të largohet prej Kosove grupi i kolonëve serbë e malazezë”, të cilët gjendeshin nëpër qytete, sidomos në Pejë, Prishtinë, Ferizaj e Gjiilan.²⁵ Gjithashtu kërkonte “të gjenden mjetet shtetërore të nevojshme të dërgohet një numër i mjaftueshëm agronomësh, të krijohen fidanishtet dhe stacionet selective, si dhe të formohet sa më parë një zyrë statistikore agrare”, të cilat do të ndikonin në normalizimin e bilancit ekonomik të Kosovës.

“Ky bilanc,” vijonte nëpunësi i lartë, “qysh me ikjen e kolonëve është në situatë kritike, sepse bujku shqiptar i Kosovës, pas 30 vjet robnie të tmerrshme është vorfnue sa vetë nuk mund të jetë rezultativ pa ndihmën e kredive dhe huave nga shteti”.²⁶ Sugjerimet dhe kërkesat e Gj. M. Gjonit me sa duket kishin pasur parasysh konkluzionet e prof. Lorenxonit, të raportit të 30 janarit 1942, por konstatojmë se nuk ishin identike. Në konkluzionet dhe propozimet e profesorit italian, lidhur me bujqit çifçinj, theksohej se nuk duheshin lejuar “bejlerët” të merrnin “hakun” prej bujqve, detyrim të cilin e kishte anuluar reforma agrare jugosllave, sepse pakënaqësia e këtyre mund të sillte “manifestime tragjike”. Ai propozonte që çifçinjtë, e kthyer ndërkohë në pronarë të lirë, duhej të njiheshin si të tillë me “dokument juridik të qartë e të vlefshëm”. Njëherësh, pronarët shqiptarë duhet të merrnin të gjithë shpërblimin, “edhe ata që për arsye politike ose nacionale” qenë përjashtuar nga kjo e drejtë prej qeverisë jugosllave. Lorenzoni, “për të mos rënduar shtetin”, financiarisht e konsideronte të mjaftueshëm shpërblimin që njihte “ligji jugosllav”, ku duhej të llogaritej edhe “haku që pronarët kishin marrë padrejtësisht”²⁷.

Për sa i përket kolonizimit, profesor Lorenxoni vlerësonte se “kolonizimi jugosllav në Kosovë ishte teknikisht dhe ekonomikisht i shëndoshë” dhe se madje, aty kishte ende zona për kolonizim që tani do të duhej të ndihmonin për t’u sistemuar “popullsia e Shqipërisë së Vjetër dhe veçanërisht nga malësitë e Shkodrës”. Më këtë rast ai sugjeronte që të jepej tokë mjaftueshëm e jo sa kishte dhënë qeveria shqiptare për refugjatët kosovarë në vitet ‘20-‘30. Për sa i përket kolonive sllave të vendosura në Kosovë, profesori italian pajtohej me largimin e tyre nga “toka shqiptare”, por atyre do të duhej t’iu njihej “e drejta e tyre trashëgimore” dhe “t’iu zhdëmtohej dëmi që pësuan nga djegia dhe plaçkitja e shtëpive ose bizneseve” në situatën e luftës e të shpërbërjes së Mbretërisë Jugosllave. “Vepra kolonizuese”, mendonte Lorenxoni, “është e nevojshme të vazhdohet... duke ringritur sa më shpejt në këmbë shtëpitë e djegura ku

²⁵ *Po aty*, f. 65-67.

²⁶ *Po aty*.

²⁷ G. Lorenzoni, *Rapporto...*, f. 141-142.

mund të vendosen kolonët e rinj shqiptarë”, të cilët, sipas tij duheshin zgjedhur me kujdes sipas “aftësive për punë dhe ndershmërisë”. Prof. Lorenxoni e përfundonte raportin e tij të gjatë të 30 janarit 1942 duke theksuar se duhej punuar “për harmonizimin e ligjshmërisë agrare sociale në Shqipërinë e Vjetër e të Re” (në Kosovë, Tetovë e Çamëri,) duke synuar të jepej një zgjidhje qoftë për të interesuarit e thjeshtë, pronarë ose kolonë, qoftë për interesin kryesor të shtetit”. Për këtë ai konsideronte hap të nevojshëm krijimin e një zyre agrare shqiptare (ose italo-shqiptare), që do të ishte e ngarkuar për të bërë studimet e nevojshme dhe për të përgatitur propozime konkrete.²⁸

Në situatën e krijuar pas ndryshimit të situatës politike në Kosovë në prill 1941, pronarët shqiptarë lobuan dhe ia arritën të siguronin një vendim të përkohshëm sipas të cilit bujqit që punonin në tokat e huaja detyroheshin t’iu jepnin ish-pronarëve 1/5 e prodhimit. Ishin konstatuar edhe raste kur uzurpatorë me tapi të falsifikuara u paraqitën dhe fshatarët çifçinj ishin të detyruar të paguanin. Sipas një të dhëne, 5 familje me 3-4 persona, bejlerë të Pejës, kishin marrë në vitin 1941 nga bujqit shumë prej 3 000 napolonash. Por ndryshe nga shpronësimi, që lidhej me heqjen e marrëdhënieve pronësore çifligare, prof. Lorenxoni kishte konstatuar se edhe fshatarë shqiptarë që plotësonin kushtet e kërkuara nga legjislacioni jugosllav kishin qenë të përjashtuar nga përfitimet e legjislacionit dhe praktikës së kolonizimit jugosllav, që “nuk kishte vetëm qëllim kolonizues, por edhe serbizues”. Për këtë arsye, vërente profesori, kolonizimi në Kosovë, “shqiptarëve iu dukej dy herë i padrejtë”²⁹.

Lorenxoni shkruante se “reaksioni që i tmerrshëm... nga prilli në tetor, shtëpitë e kolonëve u dogjën... Ushtarët tanë kërkuar në fillim t’i ndalonin këto marrëzi dhe të mbronin kolonët... por pastaj kishte ardhur urdhri për të mos u ngatërruar shumë në këto gjëra”.³⁰ Sugjerimit të tij për të mos i djegur shtëpitë gjatë dëbimit të kolonëve, sepse ato mund të përdoreshin nga vetë shqiptarët, këta të fundit i qenë përgjigjur: “I dashur profesor, ju nuk e njihni Ballkanin. Këtu çdo gjë zgjidhet me mjete radikale dhe me forcë. Nëse ne nuk do të vepronim kështu, fshatarët serbë e malazezë do të ktheheshin e do të na dëbonin ne nga shtëpitë e ripushtuara prej tyre. Nuk duam të harrojmë dhunën prej së cilës vetë ne shqiptarët kemi qenë kaq herë viktimë të serbëve”³¹.

²⁸ *Po aty.*

²⁹ G. Lorenzoni, *Rapporto...*, f. 164.

³⁰ *Po aty.*

³¹ *Po aty.*

Analizat dhe rekomandimet e prof. Lorenxonit për zgjidhjen e çështjes agrare, si dhe reagimet e atyre që i miratuan ato, (përkatësisht Gjon Mark Gjonaj dhe vetë ministrit Ekrem Vlora,) nuk çuan asokohe në zgjidhjen përfundimtare të çështjes agrare në Kosovë dhe në viset e tjera shqiptare të ish-Mbretërisë jugosllave. Nuk mund të ndodhte ndryshe kur zgjidhjet politike në situatën e acaruar të luftës dhe ato social-ekonomike, detyrimisht ishin të përziera.

Për elitën politike italo-shqiptare situata politike diktonte një zgjidhje provizore që do të shmangte konfliktet në territorin përkatës, ndërkohë që profesori dhe ata që vlerësonin pikëpamjet e tij, parashikonin një zgjidhje afatgjatë dhe në plan të parë vlerësonin problemet social-ekonomike që duhej të zgjidhte trajtimi ligjor dhe praktik i çështjes agrare.

Sipas Ekrem Vlorës, në një raport të 3 korrikut 1942 për Këshillin e Ministrave, theksohej se moszgjidhja e problemit të reformës agrare, “me afrimin e stinës verore, shpirtnat në tokat e lirueme kanë ardh tue u ndez e tue u egërsue... një shumicë e madhe e shqiptarëve të atyre viseve” janë pozicionuar në dy fronte; në atë të pronarëve, që kërkojnë një vendim definitiv për çështjen e tokës dhe dëshironin vazhdimin e zbatimit të urdhrit të Komisariatit të Naltë Civil, i cili iu jepte një pjesë të prodhimit nga bujqit dhe në frontin tjetër, të formuar prej bujqve, që nuk donin t’iu jepnin asgjë pronarëve të vjetër.³²

Nga informacionet që kishte Ministria, vetëm në tri prefekturat e Kosovës gjendeshin rreth 125 000 banorë që kërkonin zgjidhje në favor të pronarëve të vjetër, të cilët sipas raportit të Ekrem Vlorës, “si pasojë e zbatimit të reformës agrare jugosllave më parë, dhe të ligjit të kolonizimit më vonë, janë zhveshunj nga pasunitë e tyre dhe kanë vuajtun për 30 vjet”. Përballë tyre ndodheshin rreth 150 000 banorë përfitues nga reforma agrare kolonizuese jugosllave, 70% e të cilëve, përkatësisht rreth 105 000 banorë, i përkisnin komuniteteve sllave, por në përmasën rreth 30% ose 45 000 banorë, ata ishin shqiptarë.³³

Sipas administratës shqiptare të kohës, pikërisht këta bujq shqiptarë, një pjesë e të cilëve të besimit katolik, në zonën e Gjakovës, krijonin problemin. Autoritetet mendonin se synimi i qarqeve drejtuese të Beogradit, në periudhën midis dy luftërave dhe në politikën agrare, kishte synuar të krijonte hasmëri ndërvëllazërore te shqiptarët. Ministri Vlora në këtë situatë i propozonte qeverisë disa masa, përkatësisht, nga njëra anë të vazhdonte zbatimi i urdhrit të sipërpërmendur të Komisariatit të Lartë Civil, dhe nga ana tjetër t’iu akordohej bujqve shqiptarë myslimanë ose katolikë një shumë

³² *Tokat e lirueme...*, V. I, f. 13.

³³ *Po aty*.

monetare. Të gjitha këto të realizoheshin përmes një vendimi apo dekretligji të ri. Qeveria shqiptare e kohës e miratoi propozimin.

Më 30 gusht 1942 doli Dekreti Mekëmbësor sipas të cilit bujqit që kishin përfituar nga reforma jugosllave ishin të detyruar t'iu dorëzonin pronarëve 1/5 e prodhimit vjetor.³⁴ Është për t'u theksuar se autoritetet gjermane, në zonën nën kontrollin e tyre në Qarkun e Mitrovicës, kishin filluar ta zbatonin një masë të tillë, përkatësisht dhënien e 1/4 të prodhimit pronarëve nga bujqit. Ndryshe paraqitej gjendja në zonën e pushtimit bullgar ku popullsia shqiptare terrorizohej pothuaj po aq sa edhe popullsia serbe. Për këtë arsye, pas marsit të vitit 1942, u bënë masive edhe shpërnguljet e shqiptarëve drejt zonës së pushtimit. Kryeministri Kruja kishte urdhëruar Ministrinë e Tokave të Liruar që të themelonte në Prishtinë Komitetin për Refugjatët Shqiptarë nga “tokat shqiptare të pushtuara prej bullgarëve”. Sipas të dhënave të këtij Komiteti, numri i të shpërngulurve drejt zonës italiane të pushtimit i kishte kaluar të 4 000 vetët.³⁵

Sikurse rezulton nga dokumentacioni i kohës, midis qëndrimeve të autoriteteve politiko-administrative, studiuesve si Lorenxoni dhe bashkëpunëtorëve të tij, ka si konvergjenca ashtu edhe divergjenca. Për të parët, sikurse është përmendur, situata e luftës determinonte qëndrime provizore, kurse në rastin tjetër, veçanërisht aspekti social-ekonomik dhe zgjidhja afatgjatë vlerësoheshin me përparësi. Që ishte pikërisht kështu, dëshmon midis shumë rastesh edhe masakra e 5-6 janarit 1943 në krahinën e Bihorit, e kryer nga forcat çetnike serbo-malazeze të udhëhequra nga Pavle Gjurishiqi. Në këtë krahinë të përfshirë në zonën neutrale, në vijën e demarkacionit të Shqipërisë me Malin e Zi, që mbikëqyrej nga autoritetet civile e ushtarake italiane, u tolerua që popullsia të masakrohej nga çetnikët (rreth 3 700 banorë të vrarë dhe 15 000 të shpërngulur), sepse autoritetet italiane e vlerësuan situatën në aspektin politiko-ushtarak.³⁶

Në të kundërt, leximi i vëmendshëm i dokumentacionit që lidhet më prof. Lorenzonin dhe veçanërisht raporti kryesor i tij, vlerësonin se si duhej vepruar për zgjidhjen e çështjes agrare dhe të kolonizimit në viset shqiptare të Kosovës dhe trevat e tjera shqiptare të ish-Mbretërisë Jugosllave.

³⁴ *Po aty*, f. 14.

³⁵ *Po aty*, f. 14-17.

³⁶ *Po aty*, dok. 365, 374, 376-380.

DOKUMENT

Konkluzione dhe propozime ³⁷ nga Raporti i prof. Xh. Lorenxonit

“Nga sa është thënë më lart, nga vëzhgime dhe hetime të bëra në terren, mund të nxjerrim përfundimet e mëposhtme:

I. Për çifçinjtë

1. Nuk është e mundur të vazhdohet në gjendjen e tanishme të gjërave dhe të lejohet që bejlerët të vazhdojnë edhe në të ardhmen të marrin hakun, që reforma agrare jugosllave kishte hequr. Pakënaqësia që për këto fakte tani qarkullon ndërmjet fshatarëve, do të mund të përsëritet herë pas here, të marrë forma dhe manifestime tragjike.
2. Kmetët e vjetër, ose çifçinjtë, e bërë pronarë të lirë, nga reforma agrare jugosllave, duhet të njihen të tillë me një dokument juridik të qartë e të vlefshëm, që të zëvendësojë ose të sanksionojë titullin e mëparshëm jugosllav.
3. Është e padiskutueshme e drejta që pronarët shqiptarë kanë për të marrë shpërblimin, i cili u ishte garantuar atyre nga reforma agrare jugosllave. Një shpërblim i tillë duhet t’u përkasë të gjithëve, pra t’iu jepet atyre që për arsye politike ose nacionale iu kishte qenë mohuar nga qeveria jugosllave.
4. Titujt e pronësisë duhen të rishikohen dhe në qoftë se mungojnë (nuk mjaftojnë) për rrugë të justifikuara, duhet të zëvendësohen me dëshmi të vlefshme.
5. Në caktimin e grumbullimit të shpërblimit që i përket akoma, ose në barazimin e një shpërblimi ndokujt, për arsye, që nuk e ka marrë akoma, do të jetë e mjaftueshme me ndjekë dispozitat e ligjit jugosllav, duke mos qenë e drejtë me rendue shtetin me një peshë më të madhe dhe të llogaritet për të ai hak që pronarët kanë marrë padrejtësisht në mënyrën e sipërmendur.

II. Për kolonizimin

1. Duhet të njihet: a) që kolonizimi jugosllav në Kosovë ishte teknikisht dhe ekonomikisht i shëndoshë me përjashtime të rralla, mjaft mirë ia ka arritur qëllimit; b) që në territorin në fjalë janë akoma zona të shumta e të gjera për t’u kolonizuar, të cilat duhet të

³⁷ G. Lorenzoni, *Rapporto...*, f. 165-169.

kolonizohen edhe për t'i dhënë shteg popullsisë së Shqipërisë së vjetër dhe veçanërisht nga malësitë e Shkodrës.

2. Në zbatimin e këtij kolonizimi të ri të mbahen parasysh rregullat e ndjekura nga serbët në vendet në fjalë dhe në përgjithësi, postulati që kuotat [e sipërfaqeve] duhet të jenë të tilla që të mjaftojnë në mbajtjen me ndershmëri të një familjeje bujqish. Që gabim i madh i qeverisë shqiptare që kishte dhënë në vitin 1928 dhe pastaj refugjatëve të Kosovës toka [me sipërfaqe] shumë të vogla.
3. Mbetet për të rregulluar gjendjen e ish-kolonëve serbo-malazezë. Në qoftë se mundet me kërkue sipas të drejtës së [situatës së] luftës për t'i larguar nga toka shqiptare, nuk duket që mund të bëhej në të njëjtën mënyrë për atë që i përket të drejtave të tyre trashëgimore. Duket e arsyeshme dhe e drejtë që duhet t'u zhdëmtohet atyre dëmi që kanë vuajtur për zjarret dhe plaçkitjet e shtëpive ose ndërmarrjeve të tyre.
4. Nga nevoja për të vazhduar veprën kolonizuese rrjedh se duhet me shpëtue kolonizimin tashmë të kryer, duke rivënë sa më shpejt në këmbë shtëpitë e djegura ku mund të vendosen kolonët e rinj shqiptarë.
5. Këta duhet të zgjidhen me shumë kujdes, sipas kriterëve të qëndrimit në punë, të aftësive dhe ndershmërisë. Autoritetet lokale duhet të ngarkohen të përpilojnë listat e kolonëve kandidatë, që pastaj të rishihen dhe të miratohen në Tiranë.

Në një çështje tjetër do të jetë shumë e nevojshme të mendohet, e pra në harmonizimin e ligjshmërisë agrare sociale në Shqipërinë e Vjetër dhe të Re, në Kosovë, në Tetovë dhe në Çamëri, në të cilën ka qenë në kohën e saj zbatuar reforma agrare greke.

Për të gjitha këto territore do të jetë e nevojshme të zgjidhet harmonikisht problemi, së paku në drejtimin më të favorshëm të parashikuar nga reforma agrare jugosllave dhe në mënyrë të ngjashme, në qoftë se jo të njëjtë, për të gjitha vendet e ndryshme të Shqipërisë së ardhshme të madhe.

Me fjalë të tjera duket se ka ardhur koha të zgjerojmë shikimin tonë për sa i përket problemit agrar, qoftë në Shqipërinë e Vjetër dhe në të Renë, duke kërkuar t'i japet asaj një zgjidhje e kënaqshme, qoftë për të interesuarit e thjeshtë, pronarë ose kolonë, qoftë për interesin kryesor të shtetit. Lidhur me direktivat e mësipërme duhet të rinjihen që ato kanë karakter urgjent, natyrisht jo të gjitha në një shkallë të njëjtë, por të tilla për t'i marrë shpejt në konsideratë. Duket megjithatë që na duhet krijimi i një zyre agrare shqiptare (ose italo-shqiptare) e ngarkuar për të bërë studime të nevojshme dhe të përgatisë propozime konkrete. Ajo duhet të përbëhet nga një komision teknikësh, ekonomistësh e bujqish i përbërë nga persona me

integritet moral dhe kompetencë profesionale. Për të lehtësuar punët e këtij komisioni shërben (vlen) një ndërhyrje diplomatike italiane pranë ish-qeverisë jugosllave dhe pranë autoriteteve gjermane të pushtimit, si dhe në atë bullgare në Shkup. Material të çmueshëm në fakt, mund të gjendet qoftë në Beograd, qendër e qeverisë qendrore, qoftë në Shkup, qendër kryesore e kolonizimit për Kosovën dhe Maqedoninë

Punë, siç kemi bërë tani për këto vise duhet bërë edhe për Çamërinë.”

Giovanni Lorenzoni
Firence, 30 janar 1942